

провідними осередками біологічної та патофізіологічної науки в Україні. О. О. Богомолець завжди ставив перед собою та своїми учнями і колегами найскладніші та найактуальніші завдання, які охоплювали майже всі галузі патологічної фізіології. Створена ним школа фізіологів мала всесоюзне значення, а видана ними колективна багатотомна праця «Основи патологічної фізіології» у 1941 р. була удостоєна Державної премії СРСР¹¹.

Підводячи підсумок, треба зазначити, що 20–30-ті рр. ХХ ст. були ознаменовані для української науки формуванням і плідною діяльністю низки наукових шкіл, спроможних працювати на рівні тодішніх світових стандартів. Ці школи здобули вже тоді світове визнання (чого вартий тільки УФТІ, що одразу став центром систематичних зібрань фізиків з усього світу), яке ґрунтувалося і на авторитеті їх лідерів, і на безперечних досягненнях практично на всіх головних напрямках наукового пошуку. Зрозуміло, що репресивно-каральна машина, що безупинно працювала протягом усього досліджуваного періоду, штучно і безжально обірвала роботу багатьох шкіл, вирвавши з життя у самому розквіті сил багатьох з тих, хто становив славу як української, так і світової науки.

---

¹¹ Історія Академії наук Української СРСР. – С. 195–197.

Володимир Адамовський

**Депортація як форма боротьби з
непролетарськими громадсько-політичними
організаціями у 1920-х рр.**

Із встановленням радянської влади депортації населення поступово увійшли в систему. В поле зору центрального і місцевого політичного керівництва, радянських спецслужб та інших численних надзвичайних органів потрапили саме ті наші співвітчизники, чие соціальне обличчя, на їх думку, не відповідало критеріям більшовицької партії.

Спочатку каральні функції були покладені на Всеросійську надзвичайну комісію (ВНК — комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажем), утворену згідно з постановою РНК РРФСР від 7 (20) грудня 1917 р. Вже на першому організаційному етапі були чітко визначені функції ВНК: припинення і ліквідація контрреволюції і саботажу, розробка заходів боротьби з контрреволюціонерами і саботажниками, попереднє розслідування у цих справах і віддання винних Суду революційного трибуналу.

Якщо перші два місяці функціонування Всеросійська надзвичайна комісія (*дали* — ВНК) була наділена лише правом на ведення розшуку і на проведення попереднього слідства, то дещо пізніше, 21 лютого 1918 р., на основі декрету РНК РРФСР «Соціалістична батьківщина в небезпеці» її права були значно розширені. Відтоді ВНК прилюдно заявило, що буде застосовувати суворі міри покарання «аж до розстрілу на місці» стосовно осіб причетних до змов і заколотів¹. Розширення повноважень надзвичайних комісій, відсутність дійового контролю за їх роботою породжували різноманітні зловживання, порушення прав людини, абсолютне знецінення людського життя.

30 січня 1919 р., виступаючи на Московській загально-міській конференції, голова Ревтрибуналу М. Криленко відзначав: «Зараз йдеться не про минуле Надзвичайної комісії, про її заслуги, а про те, що може статися зараз, і які його наслідки. Ми говоримо, таким чином, що ці органи для революції небезпечно залишати в такому становищі, в якому вони перебували до цих пір. Надзвичайні комісії, органи боротьби з контрреволюцією будувались в період розвитку боротьби з останньою. Вони представляють собою організації, які не були обмежені ніяким законом. Надалі стало ясно, що існуюче становище в НК не може зберігатися; причиною цього були ті помилки, які там робилися, той факт, що сама організація надзвичайних комісій породжувала ці помилки і штовхала на цей шлях всіх працівників НК. В звітах і слідчих матеріалах щодо деяких НК ми бачимо ряд кричущих зловживань навіть у тільки ут-

---

¹ Из истории взаимоотношений чрезвычайных комиссий и революционных трибуналов // Вопросы истории.— 1990. — № 7. — С. 150.

ворених НК на територіях, звільнених від окупації областей. Всі ці зловживання є результатом умов роботи в цій організації. Такі окремі зловживання, звичайно, не формують приязнь до радянської влади, вони знищують контакт з населенням — єдину базу опори радянської Росії»². Слова М. Криленка виявились пророчими. В 1938 р. на основі сфальсифікованої кримінальної справи він був засуджений до вищої міри покарання.

Маючи вкрай широкі права, надзвичайні комісії (пізніше органи ДПУ–ОДПУ) поширили діяльність на Україну. Вони стали однією з ланок здійснення масових депортацій населення, які розглядалися як одна з форм боротьби з політичними опонентами, потенційними чи реальними супротивниками радянської влади.

Одними з перших підлягали депортації представники селянства, які в різних формах підтримували українську національну революцію, активно виступали проти сваволі більшовиків. Щоправда, в цей час депортації населення, як правило, здійснювались в межах волостей, повітів, губерній і не розривали зв'язку між окремими родинами.

В процесі утвердження радянської влади масові депортації розглядалися як одна з найбільш дійових форм «боротьби з контрреволюцією». Щоб позбавити органи ДПУ необхідності вирішення деяких процедурних питань, президія ВЦВК постановою від 20 березня 1922 р. доручила органам ДПУ підготувати проект постанови «Про позасудові вироки ДПУ» в остаточній редакції Аванесова, Курського та Уншліхта³.

Незабаром органи ДПУ отримали і нормативний акт, схвалений ЦВК РСФРР 10 серпня 1922 р. «Про адміністративних висланих». Останній документ різним чином був продубльований в Україні. В ньому серед іншого говорилося:

«1. З метою ізоляції осіб, причетних до контрреволюційних виступів, стосовно яких ставиться питання перед президією ВЦВК на дозвіл їх ізоляції понад двох місяців, в тих

² Из истории взаимоотношений чрезвычайных комиссий и революционных трибуналов. – С. 155.

³ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 1235, оп. 39, спр. 86, арк. 434.

випадках, коли є можливість не застосовувати арешт, встановити вислання за кордон або в певні місцевості РРФСР у адміністративному порядку;

2. Розгляд питань про вислання покласти на Особливу комісію при НКВС, що діє під головуванням наркому внутрішніх справ та представників від НКВС та НКЮ, затверджених президією ВЦВК»⁴.

Хоча зазначеним нормативним актом верхня межа заслання обмежувалась трьома роками, вона або ж не витримувалась, або проти висланих порушувалися нові кримінальні справи.

Враховуючи ідеологічну концепцію більшовицької партії, практику будівництва нового соціалістичного суспільства, в числі перших до списків переслідуваних потрапили саме члени різних політичних партій і організацій. В зв'язку з цим, активно запрацювали комісії в справах так званих дрібнобуржуазних партій, меншовиків, есерів тощо. Аргументуючи доцільність і своєчасність діяльності таких комісій за участю партійних органів і спецслужб, в матеріалах XII Всеросійської конференції РКП(б), що відбулася в 1922 р., відзначалося: «Репресії, які неминуче не досягнуть мети, тому що спрямовані проти класу, що піднімається (як, наприклад, свого часу репресії есерів і меншовиків проти нас), диктуються революційною доцільністю, коли йдеться про придушення тих відживаючих груп, які намагаються захопити старі, відвойовані у них пролетаріатом «позиції»⁵.

Як правило, політичні супротивники, засуджені в особливо-му порядку до вислання, не просто відлучалися від політичної діяльності, а й взагалі усувалися від громадського життя. Так, в 1925 р. Прокурор Верховного Суду СРСР П. Красіков цинічно відзначав: «...через Особливу нараду повинні проходити справи щодо так званих «переглядів» — стосовно політиків, термін яких закінчився, і необхідно давати нові обмеження. Підставою заходу соціального захисту служить не новий злочин, а переко-

⁴ ДАРФ, ф. 1235, оп. 39, спр. 86, арк. 265–266.

⁵ Ковтун Г, Войналович В, Данилюк Ю. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К.: Полтава, 1992. – С. 7.

нання, що ця особа може його здійснити, оскільки вона за особистими своїми якостями є надто активною... Таким чином, цілком природно створюється певне коло осіб, що знаходяться у віданні ОДПУ»⁶.

Характерним в цьому плані став приклад щодо трагічної долі К. Б. Веклової, яка у 1921 р. за вироком комісії з перегляду справ меншовиків у складі представників ЦК КП(б)У, ВУЦВКу та спецслужби (ВУНК) була заслана далеко від рідних місць. Відбувши покарання, у 1924 р. вона автоматично отримала другий термін, перебувала в Кокчетаві, Казані, а в 1937 р. «трійка» УНКВС обірвала її мученицьке життя⁷.

В першій половині 1920-х рр. операції проти меншовиків проводились перманентно. Якщо їх лідери і найбільш активні діячі використовувались вищим політичним керівництвом республіки для різноманітних показових судових процесів, то рядові члени РСДРП в позасудовому порядку засуджувались до вислання далеко за межі Батьківщини. Як правило, такі акції санкціонувалися вищим політичним керівництвом України за пропозицією повністю підпорядкованим їм спецслужбам. Так, 18 липня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило таке рішення:

- «а) санкціонувати арешт меншовиків, зокрема, керівної верхівки;
- б) операцію на місцях ДПУ погоджувати з губкомами;
- в) дати губкомам директиву про видалення меншовиків з установ і громадських організацій, що близько стикаються з робітничою масою»⁸.

Тривалий час невизначеною залишалася доля членів Української комуністичної партії. Здійснюючи погром своїх колишніх політичних союзників, РКП(б) та КП(б)У прагнули зберегти хоча б зовнішню благопристойність, продемонструвавши єдності у світі, що вони здійснюють не політичний

⁶ Щетинов Ю.А. Режим личной власти: к истории формирования // Вест. Моск. ун-ту. Серия история. – 1989. – № 4. – С. 3–4.

⁷ Ковтун Г, Войналович В, Данилюк Ю. Вказ. праця. – С. 8

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 69.

терор, а прагнуть створити всі необхідні умови для ствердження нової соціалістичної ідеології. Щоб переконатися в цьому, достатньо знову звернутися до документів вищого політичного керівництва країни. Наприклад, 30 липня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення:

- «1. Вважати за недоцільне організацію політичних процесів.
2. Дати директиву ДПУ найбільш активний елемент вислати за межі України, погодивши з секретарем ЦК»⁹.

Не менш радикальною виглядала також постанова вищого політичного керівництва України від 22 серпня 1924 р. Нею схвалювалися всі репресивні заходи проти членів УКП, які мали власну думку на подальший розвиток радянської держави. В першу чергу, йшлося про усунення їх з громадських організацій та засобів масової інформації¹⁰.

Пройде лише кілька місяців і тон постанов вищого політичного керівництва України дещо зміниться. Стало відомо, що справа УКП розглядатиметься в Комінтерні. За таких умов РКП(б)–КП(б)У аж ніяк не хотілося виглядати в ролі чербера, який би придушував будь-які прояви інакодумства. Партійно-державне керівництво республіки визнало за недоцільне проведення масових арештів укапістів, звільнити з під арешту тих активістів УКП, на яких не було серйозних компрометуючих даних¹¹.

Тісно пов'язані з розглядом в Комінтерні різні акції, проведені вищим політичним керівництвом республіки разом з спецслужбами. Так, 28 листопада 1924 р., заслухавши доповідь голови ДПУ УСРР В. А. Балицького, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило:

- а) наполягати перед Комінтерном на прискоренні розгляду;
- б) запропонувати ДПУ заарештувати в Катеринославі укапістів-робітників, звільнивши і відпустивши до Катеринослава під розписку¹².

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 82.

¹⁰ Там само, арк. 102.

¹¹ Там само, арк. 134.

¹² Там само, арк. 144–144 зв.

Цілком очевидно, що проведені заходи мали яскраво виражений театральний характер, розрахований на сприйняття лівих сил із закордону, однак, вони ніякою мірою не вплинули на долю членів Української комуністичної партії, які або змушені були йти на компроміси, або потрапляли у в'язниці.

Не змогли уникнути покарання і соціалісти-революціонери. Президія ЦВК радянської Росії 3 липня 1922 р. відхилила масові заяви та петиції, спрямовані на захист тих, хто брав найактивнішу участь в революційному русі. Використовуючи юридичну казуїстику, президія Центрального виконавчого комітету ухвалила визнати: «...протест <світової громадськості. — Авт.> як такий, що не заслуговує поваги, оскільки посилення на Кримінально-процесуальний кодекс, який ще не набрав чинності, є неправильним»¹³.

Водночас у доповіді на засіданні президії ЦВК 23 жовтня 1922 р. член колегії ДПУ Г. Ягода зазначив, що будуть «...Утримувати вищевказаних ув'язнених на основі особливої інструкції, затвердженої НКВС»¹⁴.

Не беремося стверджувати точно, однак, думаємо, що в даному випадку мова йшла не про полегшення режиму перебування ув'язнених, здебільшого похилих людей, а про встановлення жорсткого контролю над їх поглядами, твердженнями, оцінкою ситуації в країні.

Така ж доля спіткала й членів інших політичних партій і угруповань. Останнє ще раз засвідчила постанова ЦК КП(б)У від 14 листопада 1924 р., яка схвалила резолюцію по доповіді секретаря ЦК КП(б)У О. Медведєва такого змісту:

- «1. Діяльність антирадянських організацій (монархісти, меншовики, сіоністи, укапісти та ін.), що посилюється, викликає необхідність провести ряд заходів по знешкодженню їх діяльності;
2. Рішучі заходи, які проводять стосовно антирадянських угруповань, дали хороші результати;

¹³ ДАРФ, ф. 1235, оп. 39, спр. 86, арк. 337.

¹⁴ Там само, арк. 161–162.

3. Проведені ДПУ операції по ліквідації сіоністських, меншовицьких, есерівських угруповань паралізували їх роботу»¹⁵.

Результати таких операцій неважко було передбачити. За неповними даними, наведеними на основі архівів управління Служби безпеки України в Дніпропетровській, Харківській, Донецькій областях, лише від 15 до 18 відсотків кримінальних справ, порушених проти членів різних політичних партій і організацій, доходили до судового розгляду, решта ж в позасудовому порядку висилалися за межі республіки.

Важливо, що арешти і депортації членів різних політичних партій без будь-яких підстав в позасудовому порядку викликали стривоженість навіть серед керівників КП(б)У. Показовим в цьому плані став лист наркома юстиції УСРР та Прокурора республіки М. О. Скрипника від 20 лютого 1924 р., який вказав на відсутність достатньої довідної бази у справах меншовиків, пропонував передати їх на розгляд судового засідання¹⁶.

Опонуючи М. О. Скрипнику, голова ДПУ УСРР В. Балицький у листі від 29 лютого 1924 р. відзначав: «Згідно циркуляру Секретного відділу ДПУ за № 50277 від 14 березня 1923 р. члени антирадянських партій (меншовики, есери, анархісти та інші), що підлягають ізоляції, Держполітуправлінням України до цього часу не віддавались прилюдному суду, а висилалися в адміністративному порядку на місця постійного проживання в інші райони УСРР або за межі такої. 20 лютого цього року Центральна Розпорядча Нарада, якій була представлена справа № 33255 на групу київських меншовиків (18 чоловік) на затвердження адмінвизнання, цю справу відхилила, вимагаючи віддання меншовиків прилюдному суду. Однак, міркування секретно-агентурні абсолютно не допускають щодо більшості вказаних меншовиків і членів антирадянських партій взагалі прилюдного суду. Дуже рідко в останніх при обшуку вдається виявити компрометуючий матеріал (літературу, прокламації тощо), який би міг служити для прилюдного суду речовим доказом провини останніх...»¹⁷. Дискусія з цього при-

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 136–137.

¹⁶ Там само, арк. 29.

¹⁷ Там само, арк. 30–30 зв.

воду між М. Скрипником та В. Балицьким розгорнулася на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 28 лютого 1924 р. Рішення вищого політичного керівництва республіки неважко було передбачити. З цілком зрозумілих причин перемогла позиція голови ДПУ¹⁸. Хоча, відверто кажучи, така активність, що піднялася навколо антирадянської діяльності цих політичних партій і груп, здається нам занадто надмірною. Вказані політичні сили з об'єктивних причин не могли не лише виявляти якусь політичну активність, а й підтримувати власну життєдіяльність. До того ж нісенітницею виглядає той факт, що зазначені політичні партії стали основою для «розгалуженої антирадянської діяльності» на території СРСР.

Добре відомо, що в травні 1925 р. в Ленінграді було виявлено і заарештовано залишки останнього складу нелегального Центрального бюро партії правих есерів, після чого нечисленні групи завершили своє існування. Зібраний в 1928 р. в Парижі з'їзд есерів-емігрантів констатував відсутність в СРСР будь-яких есерівських партійних груп. В тому ж 1928 р. практично припинили свою діяльність анархісти. В документах Особливої наради ОДПУ СРСР виявлено лише 44 справи (на 93 особи)¹⁹.

Ще одним опонентом більшовиків активно опікувалися органи державної безпеки — політичні та громадські організації сіоністського спрямування. На прикладі ліквідації єврейських організацій України продемонструємо механізм використання депортації у формі адміністративного вислання.

Кожен випадок адміністративного вислання сіоністів погоджувався з прокуратурою. справи, порушені ДПУ, незалежно від висновків місцевої прокуратури передавалися в Особливу нараду при Колегії ДПУ УСРР лише після висновку прокуратури республіки. Вона не завжди погоджувалася з доводами чекістів про необхідність адміністративного вислання. На думку прокуратури, така форма покарання доцільна лише для активних діячів сіоністського руху: членів партійних комітетів, штабів, лідерів «Гехолуц», «Макабі» тощо. При відсутності прямих чітких доказів «контрреволюційної» діяльності та

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 28.

¹⁹ Щетинов Ю.А. Ук. соч. — С. 4.

наполегливості співробітників ДПУ обвинувачених для проведення слідчих дій та прийняття остаточного рішення перевели в прокуратуру республіки.

Водночас прокуратура вимагала прискореного темпу слідства. Практично всі справи, які приходили в Особливу нараду свідчили, що утримання під вартою продовжувалося по 3–4 місяці. Тому, прокуратура запропонувала звільнити, до вирішення питання про вислання, з під варти тих, хто утримувався більше двох місяців. Одночасно секретному відділу ДПУ УСРР в категоричній формі ставилась вимога про дотримання такого темпу слідства по справах сіоністів, щоб на розгляд вони поступали через місяць після арешту. По-перше, це знімало звинувачення з ГПУ про використання утримання під вартою за зовнішньо незначне правопорушення як засіб політичного тиску на громадську організацію. По-друге, затримані сіоністи швидко організовувалися і починали кампанію обструкції адміністрації в'язниці. Ув'язненні демонстративно ображали наглядачів, висували заздалегідь неприйнятні та провокаційні вимоги, розраховані на конфлікт з адміністрацією. Тому прокуратура після прийняття постанови про адміністративне вислання обов'язково стежила за своєчасністю відправки етапу.

Репресивні заходи, проведені органами державної безпеки спільно з партійно-державним апаратом в 1922–1923 рр., частково паралізували сіоністський рух. Але з середини 1924–1925 рр. у єврейській громаді починають наростати опозиційні настрої. «Ножиці цін», директивні обмеження в обігу сировини та податковий тиск під час реалізації нової економічної політики зумовили посилене розшарування єврейського населення. Основним джерелом їх існування залишалися дрібна торгівля, посередництво та ремісництво. Місцеві органи влади не змогли вирішити проблему зайнятості містечкового єврейського населення, і молоді зокрема. В доповіді секретаря Головного бюро євсекції при ЦК КСМ Д. Моніна про результати обстеження роботи серед єврейської молоді в Україні і на Вінниччині зокрема, стверджується, що «...70–80 відсотків молоді немає роботи. У велику промисловість євмолодь мало втягнута. В ремісничі підприємства не вдається втягнути підлітків через важкий

економічний стан. До землеробства молодь залучається дуже слабо». Ситуація обтяжується побутовим антисемітизмом українського населення та місцевих керівників. Єврейській молоді безпідставно відмовляли в прийомі на роботу, навчальні заклади, звинувачували у дрібнобуржуазності²⁰.

Заступник Голови ГПУ УСРР К. Карлсон визнавав, що містечкова єврейська молодь допитлива по природі, здатна не лише до торгівлі, але і до фізичної праці. Їй важко змиритися з думкою про свою непотрібність та фізичне відмирання. При задіяні її потенційних можливостей у радянському будівництві молодь сама б сприяла активному знищенні патріархальних традицій єврейського містечка, «...цілком усвідомлюючи їх реакційну сутність в політичному, економічному та культурному відношеннях»²¹.

К. Карлсон, син робітника, латиш за національністю, якого юнацький максималізм, економічна безвихідь, бажання побудувати справедливе суспільство привело у 19 років до в'язниці за політичну діяльність, чітко визначив основні причини росту сіоністських настроїв серед молоді. «...Коли вона <молодь. — Авт.> зайнята впертою боротьбою за шматок хліба насущного, коли вона не може бути включена в загальний прогресивний розвиток, коли їй не дають прилучитися до радянських та громадських установ, через її економічне та соціальне, будучи представленою самій собі, вона створює свої власні організації з метою самозахисту і рятуючи відживаюче реакційне містечко. Однак і цього для неї мало — вона звертає свій погляд на Палестину як на рятівний маяк від виродження і смерті»²².

²⁰ Еврейский вопрос: поиски ответа. Документы 1919–1926 гг. – Винница: Глобус-Пресс, 2003. – С. 241; Див.: *Подкур Р.Ю.* Діяльність ВЧК–ГПУ у ліквідації сіоністських організацій в середині 20-х рр. ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець–Подільського держ. ун-ту: Історичні науки. – Кам'янець–Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 205.

²¹ ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи // Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – С. 238.

²² ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 238; *Подкур Р.Ю.* Вказ. праця. – С. 206.

В доповідній записці Генеральному секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу від 15 вересня 1925 р. керівництво ДПУ України констатувало, що два мільйони євреїв, що проживали в містечках, «...неминуче мали стати необхідною жертвою нашої економічної політики. Наша боротьба в містечках... з дрібною буржуазією за володіння ринком, за безпосередній зв'язок з селянством з метою задоволення його продукцією нашої великої та дрібної промисловості — є ...боротьба з єврейськими масами, які уособлюють цю дрібну буржуазію»²³.

В такій ситуації пропаганда сіоністських організацій зводилась до звинувачень радянської влади у фізичному та моральному знищенні єврейського народу. Заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон підкреслював, що навіть ліва частина сіоністських угруповань займає негативну до радянської влади позицію. «Наша боротьба з сіонізмом рік тому-півтора тому і почасти сьогодні — відзначав він, — зводилася до добре розрахованих актів прямої дії, які давали можливість послабити час від часу рух. Ми знімали актив сіоністських угруповань, саджали в Допри найбільш сильну частину організації, піддавали висланню найбільш активних осіб і цим самим досягали тимчасового затишшя. ... Ми не врахували об'єктивних причин, що перетворили сіоністський рух в політичний рух єврейської дрібної буржуазії. ...Наші заходи адміністративної боротьби з сіоністським рухом не досягають своєї мети, так як зі страшною швидкістю ростуть активні сили сіоністів серед єврейських мас...»²⁴.

Чекісти явно не чекали, що соціальне розшарування містечок, спричинене непом, масова люмпенізація євреїв спричинить не їх пролетаризацію та бажаний розпад традиціоналістської общини, а призведе до посилення націонал-соціалістичних організацій.

В 1924 р. та особливо в 1925 р. спостерігається прогресуючий ріст сіоністських організацій з соціалістичним забарвленням. Начальник Секретного відділу ОДПУ Т. Дерibas повідомляв ЦК РКП(б), що в 1924 р. розпочато 12 агентурних групо-

²³ ЦК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 234.

²⁴ Там само. — С. 234–235.

вих розробок, по яким проходить 327 чол., 986 одиночних групових справ, на обліку станом на 1 січня стояло 750 чол.²⁵ На листопад 1924 р. на оперативному обліку було біля 2 тис. сіоністів, на 2 січня 1925р. 3300 чол., в кінці 1925 р. — 7601 чол. Але на облік ставилися лише політично активні сіоністи. Прокурор УСРР Л. Крайнев вказував, що «...в круглих цифрах кількість сіоністів на Україні становить: на листопад 1924 р. — 15000 чол., на січень 1925 р. — 26000 чол., на січень 1926 р. — 30000 чол.»²⁶. Масовість сіоністських організацій відзначав і Д. Монін. Місцеві відділи ДПУ під час його відрядження в Україну надали наступні цифри: в Одеській губернії нараховується більше 2500 молодих сіоністів, на Поділлі — біля 5000 чол., на Київщині — біля 2000 чол.²⁷ Таким чином, наведені дані свідчать по-перше, про прогресуючий ріст сіоністських організацій в 1924–1925 рр. зумовлений економічним становищем містечкового єврейського населення, по-друге, про значний відсоток в них молоді.

Місцеві державні, правоохоронні та партійні органи не були готові до сплеску сіоністських настроїв. За свідченнями прокурора УСРР Л. Крайнева організації переживали такий ентузіазм, що репресії іноді сприяли посиленню симпатій сіоністів і сприяли кількісному зросту. Тому арешти та вислання використовувалися досить обережно. Хоча по результатам проведеної операції з 13 березня по 1 травня 1924 р. в СРСР було заарештовано 3,5 тис. сіоністів, в Україні на 2 вересня — біля 2 тис. осіб²⁸. Більшість після підписки про припинення політичної діяльності звільнили. На травень 1925 р. в СРСР було вислано лише 132 сіоніста²⁹.

²⁵ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСП), ф. 76, оп. 3, спр. 306, арк. 168; *Поджур Р.Ю.* Вказ. праця. — С. 205.

²⁶ *Шаповал Ю.* Вказ. праця. — С. 84.

²⁷ *Еврейский вопрос: поиски ответа...* — С. 257. *Поджур Р.Ю.* Вказ. праця. — С. 208.

²⁸ *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина. — М.: Межд. отношения, 2003. — С. 58.

²⁹ РДАСП, ф. 76, оп. 3, спр. 326, арк. 5. *Поджур Р.Ю.* Вказ. праця. — С. 208.

Всього за 1923–1925 рр. було вислано в адміністративному порядку 213 чол.³⁰ З січня по 15 листопада 1926 р. в Україні проведено 886 арештів, з них представлено до адмінвистання 301 чол., вислано за межі УСРР 237 чол.³¹ Найбільша кількість була вислано з Київського (33 чол.), Одеського (30 чол.), Проскурівського (17 чол.), Вінницького (16 чол.), Харківського (16 чол.), Кам'янець-Подільського (12 чол.) округів³². За віком левову частку складала молодь: до 18 років — 4 чол., до 24 років 101 чол.³³ Такі цифри свідчать, що доведена до відчаю важким економічним становищем, люмпенізована єврейська молодь була основою сіоністських організацій. Водночас, це дало можливість сіоністам сформуванати громадську думку, що органи ГПУ борються з «хлопчаками», що не додавало радянським владним структурам популярності.

За соціальною ознакою з числа висланих — 15 робітників, 6 селян, 36 службовців, 58 осіб вільних професій, 110 осіб «невизначених занять»³⁴. Л. Крайнев зауважує, що органи прокуратури та держбезпеки, мовляв, при висланні дотримувалися класового принципу. На нашу думку, це свідчить, що ДПУ заарештувало і вислало професійних сіоністських організаторів, які, крім партійно-організаційної роботи, нічим іншим не займалися.

Розмірковуючи над методами боротьби проти сіонізму, зважаючи всі «за» та «проти» К. Карлсон ставив питання: якщо сіонізм є масовий рух єврейської дрібної буржуазії, то чи правомірно застосовувати крім репресивних заходів, ще й метод паралізації сіоністського руху? Маючи усталені політичні погляди, він писав, що якби в наявності було 10-ти мільйонне єврейське населення, з якого 1,5 чи 2 мільйони складала дрібна буржуазія, то роздумів про методи та засоби боротьби, які виходили «...з елементарних основ нашої політики» просто не було б. «Але вся серйозність положення полягає в тому, — зазначав К. Карлсон, — що в силу історичних об'єктивних

³⁰ Шаповал Ю. Вказ. праця. — С. 84.

³¹ Там само. — С. 86.

³² Там само. — С. 87.

³³ Там само. — С. 88.

³⁴ Там само. — С. 87.

причин ця дрібна буржуазія уособлювала три четвертих, якщо не більше єврейських мас, що населяють Україну і, таким чином, класове питання, чисто економічна боротьба перетворюються в боротьбу з національною одиницею. Оскільки це так, перед нами стоїть завдання паралізації сіоністського руху з меншими збитками для всієї єврейської маси в цілому»³⁵.

Враховуючи всі аспекти єврейського руху ДПУ УСРР рекомендувало поряд з продовженням репресій щодо сіоністського дорослого активу ряд організаційних, економічних, пропагандистських заходів. Серед організаційних заходів — це кадрове посилення єврейських партійних секцій, що підніме рівень довіри до них місцевих партійних апаратів. Євсекції повинні були організувати пасивні безпартійні єврейські маси.

Керівництву ЛКСМУ необхідно переглянути критерії прийому єврейської містечкової молоді з метою широкого її включення у громадську роботу. Пропонувалося обговорити питання щодо створення при ЦК ЛКСМУ єврейської секції.

Чекісти також рекомендували створити позапартійні громадські організації, які б могли об'єднати політично активних громадян з лівими поглядами, але яких не влаштовувала деякі тактичні кроки більшовиків. Через такі громадські організації, можливо навіть культурницького спрямування, численні акції та дискусії робота євсекцій була б більш ефективною.

В економічній галузі, на думку чекістів, необхідно максимально приділити увагу єврейській колонізації, надавати довгострокові кредити для бажаючих працювати в сільському господарстві, залучати євреїв для роботи в місцевій промисловості тощо. Це дасть можливість знизити соціальну напругу і ліквідувати соціальну базу сіонізму.

В пропагандистській роботі робився акцент на масовість існуючих єврейських газет та створення мережі російськомовних єврейських газет, видання масовими тиражами брошури з роз'ясненнями політики радянської влади в галузі єврейського переселення, можливості розвитку єврейської культури тощо. Вважалося за доцільне запрошення групи комуністів з Палестини, які б «...проінформували єврейські маси про класо-

³⁵ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи... – С. 243.

ву боротьбу... і співставили процес подальшого розвитку єврейського народу в нашому Союзі і в Палестині». Реалізація таких рекомендацій вимагала співпраці державних, партійних та правоохоронних органів.

Таким чином, в даному випадку адміністративне виселення можна вважати депортацією. Не дивлячись на тривале попереднє слідство, сіоністи хоча засуджувалися Особливою нарадою (позасудовим органом), і через брак доказів висилалися вони в адміністративному порядку. Також присутні інші ознаки депортації — етнічність та ліквідація «групового політичного противника»³⁶.

Якщо оцінювати діяльність органів ВНК–ДПУ в цілому, слід зазначити, що вони у координації з партійними та судовими органами на середину 1920-х років повністю ліквідували осередки «непролетарських» політичних партій та громадських організацій. Таким чином, спрямовуючи дії державного репресивного апарату, ВКП(б) забезпечила політичну монополію в СРСР й, зокрема в УСРР.

---

³⁶ Див. докладніше: *Адамовський В.І.* Депортації як форма державного терору в Україні (1930–1950-ті рр.): спроба термінологічного та історіографічного аналізу // *Історія України: Маловідомі імена події факти.* – К., 2007. – Вип. 34. – С. 255–269.

Наталія Тітова

До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920–1930-х рр.

У сучасній історіографії недостатньо досліджено історію «українців-католиків» у другій половині XIX – першій третині XX ст., їхнє політичне та культурно-освітнє становище. У колишній радянській фаховій літературі це питання відверто замовчувалося. Історіографія ж незалежної України, в якій назагал чимало уваги приділяється історії національної політики комуністичної адміністрації в УСРР щодо національних